

## Опис волинського восводства у праці кс. Я. Бельського «Widok Królestwa Polskiego...»<sup>1</sup>

### I

У 1763 р. в друкарні його королівської милості Познанського колегіуму єзуїтів<sup>2</sup> вийшла праця кс. Яна Бельського «WIDOK Królestwa Polskiego ze wszystkimi wojewodztwami, xięstwy y ziemiemi, monarchami y monarchiniami, jako też monarchow tychże, y monarchin prawami, Rzeczypospolitey stanami y tychże stanow urzędami, y uroczystemi, seymikow, seymow, senatu rad, związkow, okazań, pospolitego ruszenia, sądow, skarbu, wojsk, w pokoju y wojnie zabawami. W krotkim zgoła, a rzeczywistym duchownego y świeckiego rządu opisie, rodowitym ięzykiem polskim szkolney polskiey szlachetney młodzi WYSTAWIONY».

У вступі латинською мовою Автор дає загальне повідомлення про використані джерела. З його приміток бачимо, що найчастіше він посилається на «Volumina Legum» (Ухвали польських сеймів або Сеймові конституції), К. Несецького («Korona Polska przy złotej wolności»), М. Бельського («Kronika polska»), а також на Сарницького, Кромера, Длугоша та інших.

Високим штилем виписано присвяту ясновельможному й.м. пану Юзефові з Брудзева Мельзинському<sup>3</sup>, познанському каштелянові, кавалерові ордена Білого Орла – «родом із знаменитих заслугами і достоїнствами предків [...], милістю Ойчизни і мудрою біля неї доброю радою, релігією до Бога, вірністю до монарха – усім цим удостоєному честі панові працю свою і себе присвячую і віддаю – «X. Jan Bielski. S. [ocietatis] J. [esu]» – кс. Ян Бельський. Т. [овариство] І. [суца].

Далі – особисте звернення до «пана добродзея» із роз'ясненням підстав такої присвяти: «розторопність в мові, мудрість в раді, розсудливість в справах, справедливість у вироках, солодка приємність в стосунках, турбота про щастя Ойчизни [...], а при тому горливість у вірі, служіння в костелах, щедрість на вбогих, мудра розважливість в домі – тебе оздоблюючи цноти». Пан виявив їх («daleś ich dowody») на сеймиках і сеймах, в судах і угодах, в радах сенату і в домашніх справах.

Авторська «Przemowa do czytelnika» повідомляє, що п. Бельський «з обов'язку свого є навчителем у школі красного мовлення (риторики)»<sup>4</sup>, довірену йому польську шляхетну молодь і працю з нею «rowinięć doskonalić» з тим, аби кожна молода людина виходила з «тіні» школи на виднокіл життя публічного так «usposobiona» – так підготовлена, «щоб, дай Боже, всі на сеймах і сеймиках, публічних і приватних нарадах, вдома

і в сусідів, під час миру чи війни були здатні до підтримки Королівства спасенною своєю радою і творчою своєю мовою».

Та ніхто, мовляв, таких намірів не досягне, як не знатиме він досконало все, що стосується цілого Королівства – його структуру, відомості про розлеглисть земель Ойчизни, їх адміністративний поділ, кордони, владу, найважливіші історичні події, уряди, звичаї і права. Тож автор перейнявся великим бажанням усю цю інформацію представити в його ж кільконадцятирічній праці на очі «пресвітлої шкільної молоді», котра вправляється в [езуїтському] красномовстві, і передати свій доробок наступним поколінням.

Автор, за його словами, намітив наступний план викладу: спочатку опише зародження Польщі, походження її назви і герба, схарактеризує терени краю, розкаже про завоювання нових земель чи втрати старих, а також подасть все необхідне про польський уряд і його діяльність. Наступною буде розповідь про королів та про найвидатніші «під ними ж» події; про права короля й королеви, їх нащадків. Далі поведе мову про стани Речі Посполитої: сенат, рицарство, уряди коронні і литовські, воеводські земські і гродські, військові і «цивільні».

Насамкінець, Автор планує викласти широкі відомості про посполиті сейми і сеймики, ради сенату, скарбу, трибуналу, суду; початки католицької віри і її ріст через впровадження різних чернечих орденів, академій і шкіл, зупиниться на її ж «оздобах» і деяких упущеннях. Про все це – «в двох томах чотирма книгами буде мовити», на що просить ласки Божої: «Поблагослови, Господи, працю мою, а читачеві дай пильності, нехай розуміє, що все те пишу до науки шкільної молоді, а не для тих, котрі вже давно впряглися в ярмо публічних праць для Ойчизни і самі здатні повчати інших, а не допіру брати науку».

## II

Зрозумілий інтерес викликають початкові I-IV розділи книги першої, де подано декілька версій щодо походження предків поляків і самого політоніма «Polska». Автор без сумнівів стверджує, що «Польска наша є частиною Сарматії, і народ наш єдиний з сарматським»<sup>5</sup>. А сармати, пише він, посилаючись на Сарніцького<sup>6</sup>, (нібито. – Авт.) походять від Ассармота – «Sarmasya rod swoy starożytny od Assarmota<sup>7</sup> ukazuiąca», котрий був з роду Сема, син Йоктана і племінник Фалека, з якого, після Вавілонського розділення народів, започатковано рід, що з нього за тілом «Syn Boski». Відтак, для поляків від цього «велика подвійна честь: перша – походять од крові Сема, Ноевого сина, а прапрадіда братів Йоктана і Фалека (синів Евера. – Авт.) [...]»; друга – сарматські народи ніколи нікому не були підвладні».

Зрозуміло, що така «наука» зараз – анахронізм, оскільки, якщо по-ляки – слов'яни, то останні є арійцями і походять від Яфета (Япета, Іупатера, Юпітера) і Аскеназа-Скіфа (сина Гомера). Але якщо вони сармати, а ми думаємо, що це таки правда, то не зовсім слов'яни. За Геродотовою «Мельпоменою», кн. IV, скелотські сини, побравшись з амазонками, відійшли на північний схід од своїх подніпровських теренів, що мали назву «Гέρρος Χώρος» («Земля Геррос» – Царська земля, земля царських скіфів) і там дали початок племені сарматів Ῥως (Hros) – велетні. Останні розселилися на берегах сучасних Дінця, Сіверського Дінця, Тихої Сосни і Дону, в Приазов'ї, де ще мали свої городища й на зламі ер<sup>8</sup>. Родичалися з іраномовними аланами і grosаланами-роксоланами: (г) роксолани – вони ж [г>х] рос>кс-о<алани, себто царські алани, знать. Пізніше повертались на прайкраїнські терени і змішувались з родичами, чистокровними аскуза-скіфами – Гέρρος. І через це Птолемей (II ст.) не бачив різниці між сарматами і скіфами, а тому Скіфію (Прайкраїну) іменував Сарматією. І Страбон повідомляє, що «сармати, які жили за Доном, це та сама нація, що й скелоти»<sup>9</sup>.

Щодо крові Сима-Сема, то наявність її в сарматів була цілком вірогідною через... Елама. Придивляючись до етноніма сармати, ми помітили в ньому скіфо-амазонське тсар-> цар-мати, себто цар-матері<sup>10</sup>. Відтак, маємо підстави вважати, що т.зв. амазонки, ця степова (між малим Дінцем і великим Доном) «феміноаристократія», була (за пророком Єремією, 49:35-39) біженцем в VI ст. до н.е. з семітського Еламу<sup>11</sup>, де жінки традиційно і лише там займали унікально високе суспільне становище; де царський трон передавався по материнській лінії – діставався синові сестри. Відтак, практикувались шлюби з сестрами і левірат – одруження брата з вдовицею-братовою, що характерне для семітів. На згадану дату споконвічний ворог – Ассирія, між іншим, рідна «сестра» Елама (Елам і Ассур – старші сини Сима-Сема)<sup>12</sup> ушент розгромила Елам; його залишки увійшли до складу Перської імперії Ахеменідів.

Не забуває п. ксьондз цитувати «Хроніку» свого однофамільця і не менш видатного ідеолога сарматизму М. Бельського, котрий стверджував, що, мовляв, явно і ясно: власне ми і є сармати, і через те все, що про сарматів писалося, то правильно вважати написаним про предків наших<sup>13</sup>. Зокрема ж Я. Бельський наводить такі його думки: кожен може на око побачити, що «ci ludzie nie proznawali (за сучасним правописом: próznawali. – Авт.)» – ці люди (сармати. – Авт.) не ледарювали: он скільки провінцій зайняли, і людьми своїми Європи і Азії велику частину наповнили. «Jakoż tegoż Narodu dziś iesteśmy Polacy, Czechowie, Słęzacy, Pomorzanie [...]»<sup>14</sup>.

Далі, чи так, чи інакше, сарматський народ (нібито) взяв собі назву Славів чи Словаків. А народ наш, мовляв, славу більше любить, аніж золото. Тож польські монархи і рицарі почали прибирати собі відповідні імена: Болеславів, Владиславів, Ярославів, Мирославів і ін. А проте греки, справедливо підкреслює Я. Бельський, називали слов'ян, себто в т.ч. і поляків, склавами, що на їх мові означає невільники<sup>15</sup>.

Наступний, V розділ оповідає про герб Польщі «*y nadania iego ktory poczatek?*»

У «Вигляді (або краще – «Огляді) Королівства Польського...» нас, в першу чергу, зацікавили краєзнавчі замальовки. На разі, далі поведемо мову про те, як у Я. Бельського представлена Волинь. Опис воєводства Волинського вміщено під параграфом VIII<sup>16</sup>. Для зручності, оскільки статті книги набиралися «битим» текстом, себто рядок за рядком, без абзаців, автор ділить їх на пронумеровані пункти. В зазначеному описі їх вісімнадцять, VI – помилково продубльований.

Відразу мусимо визнати, що подача програмового матеріалу «*godowitym ięzykiem polskim*», як виявилось, не в усіх випадках відповідає історичній правді: вже з перших рядків нас трохи прикро вразила така собі «правдива недомовленість», а то навіть і недостовірність викладу фактів на користь, звичайно ж, польського патріотизму:<sup>17</sup> «Край того воєводства од Русів і Роксоланів, слов'янського одного ж роду, був замешканий здавна. Належало те воєводство ще перед королем Ягайлом до Польщі (! – Авт.): Владислав Ягеллончик, «*tym imieniem trzeci*», в році 1434 волинське рицарство в привілеях з польським порівняв. Казимір 4 (sic!) Ягеллонович, але тому стани польські противилися, Волинь від Корони відірвану, приєднав до Литви, і конфлікти, що виникали з того часу, лиш Зигмунт Август утихомирив, під котрим на сеймі в 1569 році Волинь остаточно було приєднано до Корони [...]»<sup>18</sup>.

Щодо року, в який було вчинено згадане зрівняння в правах частини русинів з поляками, то тут невелика і незумисна помилка: польське право формально було запроваджено в 1435 р. на руських землях Корони, а саме: на Поділлі, в Галичині (це було Руське воєводство з чотирьох земель) і в Холмській землі (номінально зарахованій до згаданого воєводства). Правда й те, що, незважаючи на відчайдушний спротив польської шляхти, певний прошарок руських панів зрівнювався з коронними в податковому і службовому відношеннях<sup>19</sup>.

Але це не стосувалося Волині, яка свого часу була Галицько-Волинською державою, а пізніше потрапила під вплив Литви. Для молодих шляхтичів-єзуїтів, як бачимо, історія Волині подавалася досить тенденційно: колись, мовляв, той край замешкували руси й роксолани

(гай-гай, коли ж те було!), «а ще перед королем Ягайлом належало те воєводство до Польщі». То ж чи не відразу ж таки після владарювання тут русинів і роксоланів? Чи ж не до виникнення Київської Русі? (За часів князювання Володимира Святославича в 980-1115 рр. Волинь разом із землями за Західним Бугом було включено до складу Київської Русі).

По-перше, статусу воєводства Волинь набула на Віленському сеймі в 1565-1566 р.<sup>20</sup> По-друге, за Любарта Гедиміновича і його сина, Федора Волинь перебувала у складі Великого князівства литовського (ВКЛ) та іменувалася Велике (автономне) князівство волинське і не належала Короні ні до Ягайла, ані після нього. Лише загалом 5 років це князівство перебувало під окупацією Корони: «Lubart był panem ziemi łuckiej od 1321 r. (po śmierci Lwa II), włodziemskiej zaś od 1335 r. (po śmierci Jerzego II), a straciwszy tę drugą w latach 1349-1350 i 1366-1370 na rzecz Polski, po śmierci Kazimiera Wielkiego odzyskał wszystkie dzielnice wołyńskie dotąd podległe Koronie»<sup>21</sup> – Любарт був господарем луцької землі від 1321 р. (після смерті Льва II), володимирської ж від 1335 р. (по смерті Юрія II), а втративши ту другу в роках 1349-1350-их і 1366-1370-их на користь Польщі, після смерті Казимира Великого повернув усі ті терени волинські, що доти підлягали Короні.

Ми не вважаємо, що оце короткочасне тимчасове загарбання Казиміром Великим далеко не всієї Волині, а лиш її Володимирського князівства строком на один рік, а в 1366-1370 рр. воно перебувало уже на ленних правах, є коректною підставою для такого багатозначного твердження: «А ще перед королем Ягайлом належало те воєводство до Польщі». Навпаки: якраз до приходу Ягайла на польський трон Волинське князівство було найбільшою перешкодою для Корони в її спробах окатоличення й інкорпорації ВКЛ у склад своїх володінь. Охрестившись під іменем Дмитра, володар Волині, в.кн. Любарт проявив себе надзвичайно ревним подвижником православ'я: «Udziałał on poparcia wyłącznie Rusionom i prawosławiu, katolicyzm równający się wpływom polskim zwalczał bezwzględnie [...]; zabraniał prawosławnym rekonwersji na katolicyzm»<sup>22</sup> – він здійснював підтримку виключно русинам і православ'ю, прирівнюючи католицизм до польських впливів, перемагав його безоглядно (нешадно)[...]; забороняв православним переходити в католицизм.

У 1393 р. Ягайло і Ядвіга, разом з в.кн. литовським, Витовтом Кейстутовичем<sup>23</sup> завершили усунення з престолу Великого князівства волинського його законного князя, Федора Любартовича, почате в 1386 р. Господарем Волині став Витовт<sup>24</sup>, але, знову ж таки, не Ягайло і не Корона.

Після смерті Витовта (пом. 27 листопада 1430 р.) наступна історична доля Волині тісно пов'язана з успіхами й поразками в.кн. литовсько-

го Свидригайла, кн. Сангушка ратненського та інших володарів земель українських і білоруських в боях з Кораною в 1430-их аж до 1440-го рр.<sup>25</sup> Навіть коли дуже коротко, попеременно із Свидригайлом Волинь займав його суперник, в.кн. литовський Зигмунт, вона не підлягала Короні. Лиш пограничні землі кн. Сангушка останній здав Ягайлові. Нарешті, в 1452 р., після смерті в.кн. Свидригайла, Волинь втратила статус князівства і деякий час рахувалася землею ВКЛ серед таких же адміністративних регіонів, як Смоленщина, Дорогочинщина, Вітебщина і ін.<sup>26</sup>

Як відомо, після повалення ординського іґа Москва починає видавати себе центром збирання руських земель. Уже в 1489 р. Іван III без зайвої дипломатії сказав королю польському і в.кн. литовському Казимиру (Ягеллончику): «Наши города и волости, и земли, и воды король за собою держит»<sup>27</sup>. І Росія оружно взялася доводити для Корони і Литви, що саме цар є істинним «государем усея Руси». Переважно в цьому зв'язу Польща й Литва проголосили в 1569 р. Люблінську унію. За нею послідувала Берестейська (1596 р.)<sup>28</sup>. Ось тоді-то Волинь і опинилася, і надовго, в складі Речі Посполитої. Під її владою почався і завершився етап згортання українського політичного життя; прогресуючим темпом втрачалися національні традиції і культура.

До цього всього можна додати, що із смертю останнього з Ягеллонів, Зигмунта Августа з 1573 р. Республікою правлять елекційні королі, переважно з сім'ї Вазів; відтак, в країні поступово зароджується сарматизм або шляхетська анархія. І недалеко той час, коли в сусідніх країнах говоримуть, що Польща тримається хаосом, що вона – «корчма и заезжий двор всей Европы»<sup>29</sup>.

Тим часом, з уже цитованого пункту II дізнаємось, що волинські воєводи зайняли своє достойне місце серед сенаторів обох народів «*po Ruskich*», себто після своїх колег з воєводства Руського. Але тут читач має бути попереджений, пише Автор, що коли Белзьке воєводство він подав раніше, то не з причини якоїсь нібито вищості його над Волинським, але тому, що Белзький край підлягав Руському. А нині описуване воєводство складається з трьох повітів – Луцького, Володимирського і Кременецького; межує з Руським, Белзьким, Брестським, Київським та Черніговським.

Далі в розділі «*Woiewodztwo Wołyńskie*», після опису кордонів, читаємо, що столичне місто його – Луцьк, «*zaszczycone Katedrami dwiema*» – удостоєне честі [мати] дві кафедри, грецького та латинського обрядів. Третя кафедра, також православна, знаходилася у Володимирі.

Тут п. ксьондз пропустив, не знаємо тільки, свідомо, чи ні, історичний факт існування до 1636 р. четвертої єпископської кафедри – в Острозі (при єдиному луцько-острозькому єпископі), для якої у 1521 р. було зведено

«Богоявленський собор, одну з найімпозантніших храмових будівель того часу»<sup>30</sup>. Цю кафедру, на нашу думку, можна було б згадати з огляду хоча б на те, що один з її очільників, о. Кирило Терлецький, єпископ луцький і острозький підписував Артикули до об'єднання з Римською Церквою приналежні, датовані 1 червня 1595 р. Щодо Луцька, то він ще був «прикрашений» костелами і кляшторами оо. бернардинів, єзуїтів, боніфратрів і домініканів. Розташований над р. Стир (подаються географічні координати).

З пункту VI дізнаємося про те, що Волинське воєводство «ma także miasteczka inne» та чим вони знамениті. Так, Володимир – вже згаданою кафедрою; Підкамінь – іконою Матері Божої, славної там чудами.

Далі подамо за оригіналом: «Ołykę ordynacyą Xiążąt Ostrogskich, założoną przez Janusza Xiążęcia Ostrońskiego Kasztelana Krakowskiego, roku 1609 ztwardzoną na Sejmie od Stanów [...]» – себто: [має і] Олику [знамениту?] ординацією кн. Острозьких [...]. Отже, не Олику, а Острог. Далі, коли мова зайде і про Олику, теж будуть неточності.

А про Острозьку ординацію читаємо далі, що вона «600 людей військових приставляла в поміч на оборону Речі Посполитої. Останній ординат з чоловічого роду Януша [Острозького], Олександр [Заславський], помер 1673 року, після смерті якого Єронім Любомирський, а за ним – син його, Юзеф, ординатами були. А по смерті Юзефа, з донькою його ж, відданою в дружини князю Сангушкові (Павлу-Каролу. – Авт.), в дім той же Ординація та увійшла»<sup>31</sup>.

Серед «інших містечок» Дубно – міцним замком кн. Острозьких; Збараж; Заслав і Корець – столиці своїх князівств; Олика – ординацією князів Радзивилів, затвердженою від Станів Речі Посполитої 1589 року<sup>32</sup>. Нарешті, Броди – міцним замком та ярмарками відоме, і багато інших [міст].

У гербі [воєводство] використовує Польського Орла всередині Білого Кавалерського Хреста на червоному полі.

Вищих сенаторів має троє: біскупа луцького, воєводу і каштеляна волинських. Відтак, біскупів з А. Волловичем нараховується 41, воєвод з Юзефом Оссолінським – 18, каштелянів з М. Ледоховським – 21.

З пункту IX беремо інформацію про «urzędników ziemskich» – тих всіх, в тому ж порядку мають всі три повіті: підкоморії, старости судові, хорунжі, судді, стольники, підчаші, ловчі, підсудки, підстолії, чашники, війські, писарі земські, мечники і скарбники. Ці дані Автор взяв з «Vol. Leg.», t. 4, s. 117. А наступне доповнення – «з календарика Варшавського на 1762 р.»: він, окрім повітових луцьких, володимирських і кременецьких урядників земських, «kładzie osobnych Wołyńskich» – подає окремих волинських: хорунжого, стольника, підчашого, підстолія, чашника, ловчого, мечника і скарбника.

В цьому ж контексті читаємо повідомлення про т.зв. земські судові рочки волинські (в Я. Бельського – «*goki ziemskie*»). Вони відбуваються за таким ось порядком і на таких місцях: спочатку в Луцьку перші – «*na trzy Krole*», себто на трьох різдвяних волхвів; другі – «*na S. Troysę*», треті – «*na S. Michał*». Відтак, через два тижні після перших судових засідань в Луцьку вони (перші теж) відбуваються у Володимирі; після Володимира (через такий же термін) – у Кременці. За такою ж послідовністю, «завжди через два тижні» проходять у Володимирі і Кременці другі і треті судові рочки.

Пан ксьондз вважав за потрібне подати своїм учням ще й таку важливу інформацію: Волинь на той час мала три гроди (повітові центри) – луцький, володимирський і кременецький з відповідними урядниками: старостою, підстаростою, суддею і писарем та (якимись. – Авт.) іншими, по-теперішньому, службовцями – Автор їх не називає. А негородськими [старостами] рахувалися в той час такі «*dzierzawy*» (тримання), як Ковель, Дрогомишль, Сміди, Чеца<sup>33</sup>, Двожець, Гнідава, Молодь. На їх утриманні перебували такі хоругви: панцерні – три, легка – одна та два кінні регіменти. Щопівроку на це військо потрібно було сплачувати 54 681 злот і 16 грошів, тобто на три хоругви з 251-го панцерного коня – 23 500 злотих і 20 грошів; для регіментів драгунів – 30 882 злотих і 26 грошів.

Виклад цієї, сказати б по-теперішньому, суспільствознавчої інформації Я. Бельський продовжив частиною XIII-ою, де мовиться, що на луцькій сеймиці кожен повіт направляє два послы; на Коронний Трибунал – по одному депутату. Сеймики депутатські і господарські кожен повіт проводить самостійно. «*Popis Rycerstwa*», себто показові виступи чи, точніше, виїзди волинського рицарства відбуваються під Луцьком. Вибірні з'їзди земських урядників здійснюються в столичних містах повітів.

Нарешті – освітньо-релігійний коментар. Йому пан-навчитель приділив особливу увагу. В описі це пункти XV–XVI. Зрештою, якщо розповідь про шкільництво займає п'ять рядків, то справам релігійним присвячено їх 76. Отже, освіта у воеводстві під ту пору мала у своєму розпорядженні школи в Острозі, Луцьку й Кременці – під патронатом «Товариства Ісуса», у [Великих] Межирічах [Корецьких] – під контролем «*Scholarum priatum*», у Володимирі – під наглядом базиліан.

Щодо кафедр, то повторюється уже наведена вище інформація про те, що їх – три. Історія луцької кафедри латинського обряду подається наступним чином. Посилаючись на Кромера, пан єзуїт пише, що вона (нібито. – Авт.) заснована в 1264 р. Болеславом Сидливим і підтверджена папою Урбаном IV, коли остаток «*Jadzwingow Narodu*» був повернений до католицької віри і край «*Jadzwingow*» зверхності єпископа луцького «*podlega*», хоча етнонім «*Jadzwingy*» загубився.

Чіткої ясності з історією цієї кафедри в Я. Бельського нема. Бо далі він уже покликається на К. Несецького, котрий замисли про початок тої кафедри кладе на рік 1364-ий, а зреалізувалися вони (нібито) «dopiero w roku 1375». Однак, резюмує Автор «Widok'a...», біскупи луцькі здавна володимирськими писалися. Тепер аж А. Сплавський гербу «Леліва», якого К. Несецький вважає четвертим луцьким єпископом, прибрав назви «луценського». Це сталося за в.кн. литовського Витовта, котрий дану кафедру з Володимира переніс до Луцька [в 1425 р.]. Той же Андрій, перебуваючи на Флорентійському соборі, для відрізнення себе від біскупа волоського луценського, в 1439 р. переназався луцьким, хоча «przody» – попередньо, в 1436 р. Брестське замирення підписав під іменем біскупа володимирського.

Без жодних пояснюючих слів Я. Бельський наступним реченням починає розповідати про «дієцезію Луцьку», котра охоплює п'ять воєводств, себто Волинське, Підляське, Брацлавське, Брестське, Литовське і дещо з Руського, 12 князівств; має два «пробовства» – коденське і олицьке, стільки ж «офіціалів» – луцького і брестського, 13 деканатів, 185 костелів. Далі інформація про «prałatow» і капітули, які збираються на Св. Трійцю та на Всіх Святих. Дієцезія посилає одного депутата на Коронний трибунал. Кількома словами описано її герб.

Зрозуміло, що така послідовність викладу католицької релігійної історії на Волині створювала в молодих поляків ілюзорне враження, що луцька кафедра латинського обряду була реально діючою все ж таки з року 1264-го: як-не-як, дату подає біскуп вармінський Кроммер – великий авторитет, і в нього (нібито! – Авт.) написано, що луцька дієцезія з'явилася «za potwierdzeniem ieyże przez Urbana czwartego Papieża».

Та не так воно було насправді. Найперше, уважно погортаємо і почитаємо М. Кроммера. А далі зішлемось ще й на інших авторитетних істориків, котрі писали про релігійну історію Волині періоду Болеслава Стидливого і Володимира Васильковича та Мстислава Даниловича. Отже, в Кроммера на с. 475-476 читаємо, що 22 червня [1264 р.] Болеслав Стидливий мав бій з ядзвінгами та їх князем Конатхом. Погани були так розбиті, що «iż na płacu opum, zaraz z nimi i nazwisko ich umarło» – що на тому місці одразу ж з ними й назва їх померла. Зайнявши цю країну<sup>34</sup>, Болеслав дрібні залишки ядзвінгів змушує до прийняття християнської віри. Коли б же хто забобонів (місцевої віри. – Авт.) не хотів зректися, таких постановив карати на голову. А щоб край цей пустою не став, заселяв його й іншими людьми. В той же час виклопотав у папи Урбана IV мандат до архієпискупа гнєзненського, аби останній призначив на новозавойовані землі біскупів (згадка про той мандат є в Длугоша). Однак, на те в той час не зібралось

(переклад дослівний; курсив наш. – Авт.). А та місцевість (в М. Кромера – повіт. – Авт.) пізніше увійшла до луцької дієцезії, де столиця біскупства, котра [лиш] потім була закладена з бажання і старання короля Людовика [Анжуйського]. Рік тих справ (боїв, появи мандата. – Авт.) був 1264-ий<sup>35</sup>.

Бачимо, що пан навчитель або не уважно прочитав М. Кромера, або свідомо не подав речення: «Однак, на те в той час не зібралось» і не написав, що справу з дієцезією докінчував Людовик. Зрештою, що він міг там докінчити? З 1377 р. кн. Дмитро-Любарт – ленник в цього короля. А проте після його смерті в 1382 р. старому «księciu litewskiemu na Łucku» вдалося знову повернути у свої володіння усі втрачені терени<sup>36</sup>. А після батька господарем Волині був не менший противник римської віри, в.кн. Федор Любартович.

Т.-М. Трайдос початки першої волинської дієцезії, до речі, таки володимирської, висловлюючись мовою «WIDOK'a...», кладе не на старання Людовика Угорського, а на Казимира Великого, котрий експансовану на отих п'ять років територію Любартового Володимирського князівства «zespolic z Koroną także więzami organizacji kościelnej»<sup>37</sup> – з'єднати з Короною узами організації костельної мав дуже велике бажання.

Тим часом, пише цей історик далі, та дієцезія «przez szereg lat» мала фікційний характер: титулярні місійні біскупси обіймали суфраганію звіддалік від кордонів Волині. І так тривало, як мінімум, до короля Ягайла і Кревської унії Корони і Литви в 1385 р. Очевидно, першим таким біскупом був домініканець Петро, висвячений в 1358 р. латинським патріархом Константинопольським Вільгельмом. А знаходився він в дієцезії місненській. Не змогли пробитися на Волинь ані чеський августинець Гинек, призначений біскупом у Володимир в 1371 р., котрий так і помер в Празі в 1375 р., ані домініканець Ізидор (пом. близько 1380 р.). Не щось більше вдавалось брату по ордену Миколаю, котрий, очевидно, змінив Ізидора.

Можна твердити: реальне біскупство на Волині поки що лиш пробувало підготовлятися місіонерами-домініканцями. Отож є лише припущенням, нібито король Казимір десь в році 1366-му вніс у Володимир латинську кафедру. Але це припущення (М. Теодоровича) начисто відкидав кращий знавець католицької історії К. Стадніцький з огляду на дуже короткий строк перебування тут польської адміністрації. Відтак, католицькі місії, котрі намагалися в XIV ст. досягати Волині, не знаходили тут жодних умов для душпастирської праці: волинські русини були занадто «goroni wobec tego apostolatu»<sup>38</sup>.

Зрештою, Ю.-І. Крашевський також вважав, що «луцьке єпископство засноване за Казимира Великого у 1364 році, але насправді його фундація завершена тільки у 1375 році за папи Григорія XI і короля Людвіка»<sup>39</sup>. Ми

звернули увагу на цю цитату заради дати «1364 р.» – це рівно на 100 літ пізніше, аніж в тексті Я. Бельського.

Чому «на те в той час не зібралось», спробуємо пошукати відповідь, знову ж таки, в Т.-М. Трайдоса. Подаючи історію Волинської дієцезії, він констатує, що православною «волинською церквою здавна керували дві багаті єпархії – володимирська, закладена ще Володимиром Великим в 992 р., і луцька, згадувана від кінця XIII ст. В усіх більших містах і містечках руських стояло по кілька церков, фундація монастирів не припинялася протягом всього XIII ст. Терен той був не стільки місійний, скільки становив поле свідомої конфронтації двох [віро]визнань і двох культур [...]»<sup>40</sup>.

Отже, справді, не те, щоб дуже сумнівно, а таки неможливо, аби за кнн. Василька Романовича (він самостійно п'ять літ правив Волинською державою після смерті брата, Данила в 1264 р.) і Володимира Васильковича, в Луцьку, де в цей час князував Мстислав Данилович, з'явилася кафедра латинського обряду. Тим часом, і З. Глогер у своїй «Географії історичній земель давньої Польщі» пише, що «біскупство луцьке латинське закладене в 1375 р. через Людовика Угорського у Володимирі, на Волині, спочатку називалося володимирським, а лиш четвертий біскуп, Андрій зі Сплавки переніс кафедру з Володимира до Луцька. Було й у волохів біскупство, зване *lucensis* [...]»<sup>41</sup>.

Дієцезія для ядзвінгів не могла з'явитися, очевидно, також і з причини абсолютного несприйняття цим летто-литовським плем'ям ні католицизму, ні поляків. У З. Глогера читаємо, що в 1269 р. ядзвінги разом з литвинами пограбували Куявську землю; а в 1280-му напали на Любельщину. Догнавши їх з 6000 війська, Лешек Чорний в кривавій битві вирізав грабіжників до ноги. Отже, для кого мав би служити біскуп?<sup>42</sup>

Дещо до теми наведемо і з дослідження П. Кралока «Філософ на троні» – про кн. Володимира Васильковича, котрий прийняв володимирський трон в 1269 р., а помер у 1288 р. Перед смертю своїм престолонаслідником він визнав Мстислава Даниловича. І, зокрема, про останнього читаємо: «[...] приділяв Мстислав увагу й релігійно-культурним питанням. Напевно, саме за часів його правління (в Луцьку. – Авт.) була створена Луцька єпархія»<sup>43</sup>. А в розділі «Культурна діяльність Володимира Васильковича» йдеться про те, як то щедро обдаровував він не лише свою, а й перемишлянську та чернігівську єпархії. І далі: «Також Володимир Василькович обдарував Луцьку єпархію: “В Луцьку єпископію дав він хреста великого срібного, позолоченого, з чесним деревом”. [...] Володимир Василькович вважав за потрібне підтримати цю молоду єпархію, яка тільки ставала на ноги (курсив наш. – Авт.)»<sup>44</sup>.

В цій же праці повідомляється (за Галицько-Волинським літописом), що були в житті князів Данила й Василька епізоди, коли вони були змушені шукати дружби в Корони. Десь восени 1262 р. «[...] був з'їзд руських князів з лядським князем Болеславом [Стидливим]. І збиралися у [городі] Тернаві Данило-князь із обома синами своїми, зі Львом і з Шварном, а Василько зі своїм сином Володимиром, і урядилися вони межи собою про землю Руську і Лядську, заприсягнувши хрестом чесним. І тоді роз'їхалися вони до себе»<sup>45</sup>. Між іншим, луцького Мстислава серед них не було. Ніякої згадки про наміри кн. Болеслава відкрити католицьку кафедру в Луцьку не подається. В 1265 р. з вини кн. Шварна перемир'я між русинами й поляками зламано різко і на той час остаточно, почалися взаємні бої і грабунки.

Ось ряд причин, чому, на наш погляд, не дійшло до відкриття луцької католицької кафедри для ядзвінгів.

Наступне повідомлення в описі – про кафедру володимирську грецького віровизнання. Її зв'язок з Римською церквою триває з 1595 р., приналежні до неї служителі Брестського воєводства спільно з волинськими пишуться владиками володимирськими. Першим схилився перед папою Іпатій Потій<sup>46</sup>. Кафедра луцька грецького обряду для Я. Бельського не відомо, коли закладена. Кирило Терлецький гербу Сас, владика луцький, Клементові 8-му «послушеньство» віддав у 1595 році. Але після його смерті єдність костелу луцького з римським була порушена<sup>47</sup>. І лиш Юзеф Виховський гербу Абданк відновив її в 1720 р. на зборі Замойському разом з іншими горливими пастирами.

З XVII-го підрозділу дізнаємось, що після прилучення Волині до Польського королівства їй гарантовано спеціальним привілеєм<sup>48</sup> вести всі справи судів земських, гродських, вписи, записи, судові вирoki, дії «родовитим язиком», тобто місцевою мовою (у привілеї: «[...] nie iakim innym iedno Ruskim pismem pisane, i odprawowane bydź maią czasy wiecznemi»)<sup>49</sup>. Також коли те воєводство судить в Трибуналі, то писар чи інший земський судовий урядник, чи за його відсутності волинський депутат тримає перо в Трибуналі Коронному.

І остання інформація: «Під Кременцем і Вишнівцем є сліди срібного мінералу. А залізні руди [воєводство] має під Суражем, в зеленій пущі та де-інде».

### III

Висновки з проаналізованого опису Волинського воєводства можуть бути наступні. Найперше: якщо риторика п. Я. Бельського була такою ж, як і мова його книги, то складнішої (для нас) стилістики серед польських авторів того часу ми ще не зустрічали. Про історичну авторську скрупу-

льозність більше додати нема що. Загалом же, праця Я. Бельського – це вагомий універсальний підручник з історії, географії, релігії- та суспільствознавства для молодой польської еліти. А оскільки серед неї знаходилися і єзуїти, то, за своїм тогочасним соціальним значенням, останні були еліта в еліті. Щоправда, під ту пору ніхто з «Товариства Ісуса», очевидно, і гадки не мав, що для ордену залишилося жити рівно десять років – у 1773 р. папа Климент XIV розпустив його<sup>50</sup>. Свою діяльність «Societas Jesu» відновило щойно в 1814 р.

Для сучасного читача, можливо, мало або й зовсім необізнаного з діяльністю ордену, зазначимо, що орден<sup>51</sup> єзуїтів – найвойовничіший загін особливо вірних католиків; був затверджений папою Павлом III у 1540 р. для боротьби з протестантською реформацією Мартина Лютера. Друга сфера його діяльності – інквізиція та боротьба з антифеодальним рухом в країнах римського обряду. Щодо приведення в 1564 р. цього монашого чину єзуїтів до Польщі, то тут його робота була спрямована, передусім, на боротьбу з православними «схизматиками» (в розумінні католиків – розкольниками), що жили в межах Корони, а через три роки – і Речі Посполитої та на приєднання їх до латинського обряду<sup>52</sup>.

В XVI-XVIII ст. єзуїти домоглися у своїх державах панівного становища, зайняли провідні позиції в галузі освіти, створивши широку сітку шкіл. Крім цього, вони очолили місіонерську діяльність як в далеких країнах і на островах, так і на теренах Русі й Московії.

У XIX ст. «Societas Jesu» став оплотом боротьби з соціалістичними і комуністичними революціями та войовничим атеїзмом. В навчальних закладах єзуїтів завжди готувалися високо освічені кадри для керівних органів католицької церкви. В усі часи для ордену були притаманними сувора централізація, жорстка дисципліна, висока повага до очільників.

Зрозуміло, що з позицій недавно минулих соціалістичних часів «Товариство Ісуса» постійно характеризувалось негативно. А між тим, якщо не враховувати створюваний ним певний міжконфесійний антагонізм чи екуменічні потуги під егідою Риму, воно завжди боролось проти морального занепаду, розпусти і злочинності у своїх суспільствах, пропагувало національний патріотизм, вчило любити і поважати церкву, державу, батьків і сім'ю.

Відтак, навіть з короткого аналізу книги Я. Бельського бачимо, що високоповажний отець-навчитель був, за його словами, перейнятий благородними пориваннями дати своїм вихованцям щонайкращу під ту пору суспільствознавчу, громадсько-політичну та релігійну освіту, що не може не викликати в нас певних дослідницьких симпатій і до Автора, і до його праці. З неї довідуємось як про рівень його знань, так і про те, що він вважав за першорядне подати своїм учням.

Загалом ця рідкісна книга містить в собі величезний об'єм довідково-статистичної інформації, в більшості – територіально-адміністративного характеру, а також чимало тез по історії і внутрішньому устрою католицької церкви. І значно менше відомостей краєзнавчого, географічного, господарсько-промислового, військового тощо змісту.

А все ж таки навіть у наші дні написати таку книгу непросто.

### **Примітки**

1. Bielski J. WIDOK Królestwa Polskiego ze wszystkimi województwami, xięstwy y ziemiami, monarchiami y monarchiniami, jako też monarchow tychże, y monarchin prawami, Rzeczypospolitey stanami y tychże stanow urzędami, y uroczystemi, seymikow, seymow, senatu rad, związkow, okazywań, pospolitego ruszenia, sądow, skarbu, wojsk, w pokoju y woynie zabawami. W krotkim zgoła, a rzeczywistym duchownego y świeckiego rządu opisie, rodowitym ięzykiem polskim szkolney polskiej szlachetney młodzi WYSTAWIONY. – Poznań, 1763. – T. I, księg II.

2. Про історію «Kolegium w Poznaniu» за період від його фундації в 1572 р. аж до закриття 16 листопада 1773 р. див., напр.: Załęski St., ks. Jezuici w Polsce: Dzieje 153 kolegiów i domów jezuitów w Polsce. – Kraków, 1905. – T. IV. – S. 109-156; Poznań, kolegium 1571-1773 // Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995 / Oprac. Ludwik Grzebień SJ przy współpracy zespołu jezuitów. – Kraków, 1996. – S. 534-536.

3. Фактично «Мельжинському». У багатьох випадках діакритичні знаки в книзі пропущено. Пан Юзеф-Клеменс з Брудзева Мельжинський, з роду Мельжинських, гербу «Nowina» – син Францішка, діди́ча «na Pawłowicach», каштеляна шремського 1729 р. На той час це заможна і заслужена великопольська родина, графи і шляхта; з кінця XVIII ст. – графи пруські. Прізвище взяли від добр Мельжина, що на Гнезненщині, писалися «з Брудзева». Ю.-К. Мельжинський – діди́ч Брудзева, каштелян каліський 1758 р., познанський – 1763 р., шамбелян королівський, електор з 1764 р. з воєводства познанського, воєвода каліський 1782 р., а також познанський 1786 р. і староста радзейовський. Про це див.: Urzędnicy Wielkopolscy XVI – XVIII wieku. Spisy / Opr. A. Bieniaszewski. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1987. – S. 56, 85, 119; Rodzina. Herbarz szlachty Polskiej / Opracowany przez Seweryna hrabiego Uruskiego, przy współdziale Adama Amilkara Kosińskiego, wykończony i uzupełniony przez Aleksandra Włodarskiego. – Warszawa, 1914. – T. XI. – S. 12-16. Поп.: Herbarz Polski podług Niesieckiego / Przez K. Łodzia-Czarneckiego. – Gniezno, 1875-1881. – T. I. – S. 155, 170. Поп. також: Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego / Wydany przez Jana Nep. Bobrowicza. – W Lipsku, 1841. – T. VI. – S. 400, де читаємо приписку видавця про те, що 1778 р. Юзеф Мельжинський каштелян, а в 1787 р. – воєвода познанський, [був одружений з Вередианною] Бнінською, безпотомний.

4. Повідомлення про кс. Яна Бельського знаходимо в уже згаданий праці Ст. Заленського «Съзїти в Польщі»: «Риторики вчив о. Ян Бельський в школах також публічних» (Załęski St., ks. Jezuici w Polsce... – S. 155). Докладніше про кс. Я. Бельського див.: Encyklopedia wiedzy o jezuitach... – S. 46. Тут, зокрема, читаємо, що

Я. Б. народився 8. III. 1716-го, помер 10. XII. 1768 рр. Був професором риторики в 1747-57 рр., професором Св. Письма в Познані – в 1764-66 рр. Для єзуїтського театру написав 6 трагедій польською мовою.

5. В цьому та багатьох інших подібних твердженнях Автора відчувається значний вплив сарматизму, котрий, «jako ideologia, ale także szerzej jako kultura, wyrósł w drugiej połowie XVII wieku». Про сарматизм як життєвий триб, шляхетську ментальність другої половини XVII ст. див., напр., розділ «VIII. Republika Sarmatów» в: Tymowski M. Kieniewicz J. Holzer J. Historia Polski. – Warszawa, 1991. – S. 155-175. Зрештою, деякі дослідники це цікаве явище датують кінцем XVI, повністю XVII і майже повністю XVIII ст. (див.: Тананаєва Л. Сарматський портрет: Из истории польского портрета эпохи барокко. – М.: Наука, 1979. – С. 11). Характерним у цьому зв'язку є вислів Я. Бельського про те, що, мовляв, «сарматські народи не були підвладні жодній монархії». Відтак, на цій штучній конструкції пробував розвинутися в означену вище пору польський гегемонізм. Усі герої того періоду, такі, як гетьман Ян Замоїський, «страх татарів» Стефан Хмелецький, «залізний гетьман» Стефан Чарнецький і інші недвозначно іменувалися «wojownicy sarmaccy» (див.: Kuchowicz Z. Obyczaje i postacie Polski szlacheckiej XVI – XVIII wieku. – Warszawa: Polonia, 1993. – S. 160-195). Тож коли для Речі Посполитої забракло сил боронити свою винятковість, пишуть автори «Історії Польщі», повстала пустка, що вабила сусідів (Європу і Москву. – Авт.) до експансії. (S. 175).

6. Див. перевидання цього автора: O początku i o dawnych królach narodu wandalów to iest POLAKÓW wyiątki wytłumaczone z kroniki SARNICKIEGO i z historyj polskiej Długosza. – W Warszawie, 1823.

7. Зрозуміло, що тогочасні польські автори виводили етнонім сармати від, по-їхньому, Assarmota, за паронімічним принципом (пароніми – це слова, подібні між собою звучанням і навіть частковим збігом морфемного складу). За «Wulgat'ою» це ім'я звучить як Asermoth. А проте українські дослідники такого висновку щодо походження сарматів не зробили б, оскільки Святе Письмо Старого і Нового Завіту мовою русько-українською в перекладі П. Куліша, І. Левицького та І. Пулюя це ім'я подає майже по-гебрейськи як Газармавет. В Біблії Синодального перекладу воно звучить як Хацармавет (див.: 1 кн. Паралипоменон, 1:20).

8. Ці городища пізніше були відреставровані представниками так званої Салтівсько-Маяцької культури. Тим часом, скіфо-сарматський термін (г)Рос існував тут мінімум за 1000 літ до появи на цих теренах салтівців. Стосовно СМК наукова археологія не сумнівається, що ця культура залишена переселенням після 735 р. з Передкавказзя Хазарським каганатом.

9. Про походження скіфів і сарматів, (г)росів і слов'ян див у нас: Вихованець В. Етимологія, семантика і застосування етноніма слов'яни // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2003-2004. – №2-3. – С. 193-207; Вихованець В. Етимологія, семантика і застосування етноніма русь // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2003-2004. – №2-3. – С. 208-231. Також підготовлено до друку значно розширений і уточнений варіант останньої розвідки.

10. Див.: Залізник Л. Первісна історія України. – К.: Вища шк., 1999. – С. 164. Мова амазонок, без сумніву, була спорідненою з осетинською (а точніше – напва-

ки), де *sæt* – голова. Навпаки тому, що осетини походять від сарматів: осетини-оси (вони ж дигорони-ірони) – це сармато-алани. Див. також: Стрижак О. Етніонімія Птолемеєвої Сарматії. У пошуках Русі /АН УРСР. Ін-т мовозн.; відп. ред. О. Б. Ткаченко. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 79.

11. Пророче слово на Елам звучало наступним чином: «І наведу на Елам чотири вітри від чотирьох країв неба і розвію їх по всіх цих вітрах, і не буде народу, до которого не прийшли б [рятуватися] вигнані еламіти». Єремія, 49:36.

12. Див.: Біблія, 1 кн. Паралипоменон, 1:17.

13. Цит. за: Тананаєва Л. Сарматський портрет. – С. 15.

14. Bielski J. WIDOK... – S. 9-10.

15. Це справді так. Детально про це див.: Вихованець В. Етимологія, семантика і застосування етніоніма слов'яни. – С. 203-207.

16. Bielski J. WIDOK... – S. 208-216. Пагінація 14-ої сторінки помилково продубльована.

17. На разі, переклад здійснюватимемо максимально за стилістикою «WIDOK'a...».

18. Bielski J. WIDOK... – S. 208-209.

19. Див.: Вихованець В. Гербова загадка кн. Сангушка // Науково-інформаційний збірник ЛДКЗ «Старий Луцьк» / Матеріали наукової конференції «Любартівські читання» (25-26 березня 2010 р.), присвяченої 25-річчю заповідника. – Луцьк: Терен, 2010. – VI вип. – С. 107 (прим. 35).

20. Прищепя Б Прищепя О. Історичне краєзнавство Волині: Навчальний посібник. – Рівне, 2008. – С. 82.

21. Trajdos T. Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386-1434). – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1983. – T. I. – S. 73.

22. Ibid. – S. 73.

23. Про князювання Витовта-Вітольда та його стосунки з Короною див., напр., експресивного Ю.-І. Крашевського: Крашевський Ю.-І. Спогади про Волинь, Полісся і Литву / Пер. з польськ. Олександра Шалагінова // Волинь. – Луцьк, 2005. – №7. – С. 60-86.

24. Вихованець В. Ліквідація князівства Любартовичів або загадка Федора Даниловича Острозького // Волинський музей: історія і сучасність: Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 80-річчю Волинського краєзнавчого музею та 60-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки; Луцьк – Колодяжне, 19-20 травня 2009 р. – Луцьк, 2009. – Наук. збірник. – Вип. 4. – С. 427.

25. Вихованець В. Гербова загадка кн. Сангушка. – С. 78-81.

26. Вихованець В. Князі Сангушки: «Rodu. Wyelkiego. Knize. Litewskię. Olgiędowa». Історично-генеалогічна розвідка // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Володимир-Волинський в історії України і Волині. – Луцьк, 2009. – Наук. збірник. – Вип. 32. – С. 232.

27. Бойко О.Д. Історія України. – К.: Академія, 1999. – С. 84.

28. Див., напр., про особливості Берестейської унії для релігійного життя Во-

лині загалом та через призму бачення кн. В.-К. Острозького зокрема: Бендза М., о. Князь Костянтин Острозький і Берестейська унія 1596 року // Наукові записки. Історичні науки. Матеріали міжнародної конференції «Князь Василь-Костянтин Острозький в історії України та Європи» 15-17 жовтня 2008 року. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2008. – Вип. 13. – С. 128-150.

29. Тананаева Л. Сарматский портрет. – С. 13.

30. Мицько І. Заснування єпископської кафедри в Острозі // Наукові записки. Історичні науки. Матеріали міжнародної конференції «Князь Василь-Костянтин Острозький в історії України та Європи» 15-17 жовтня 2008 року. – Острог: Вид-во НУ «Острозька академія», 2008. – Вип. 13. – С. 158.

31. Більш докладну інформацію про Острозьку ординацію див.: Geografia ogólna i statystyka ziem dawnej Polski / Ułożona przez Łukiana Tatomira. – W Krakowie, 1868. – S. 325-326; Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga: Materyały do historyi Wołynia. – Kraków, 1913. – S. 216-238; Острозька академія XVI – XVII ст.: енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – С. 127.

32. Князі Криштоф, Альберт і Станіслав Радзивіли заклали ординацію із своїх дідових добр – Олики, Несвіж, Клецьк та інших в 1549 р. Сейм підтвердив ординацію, як і подано в Я. Бельського, в 1589 р. Про це див.: Geografia ogólna... – S. 325.

33. Очевидно, Черче, що в Камінь-Каширському районі, Волинської обл.

34. Ця т.зв. країна, за Історичною географією земель давньої Польщі, займала «багністі пуці і береги озер в околиці нинішнього Райгороду, Августова і Суwalk» (s. 16).

35. Kronika Polska Marcina Kromera biskupa Warmińskiego. Ksiąg XXX. – Sanok, 1868. – T. I. – S. 375-376.

36. Див.: Kronika Jana z Czarnkowa, archidyakona Gnieźnieńskiego, podkanclerzego Królestwa Polskiego (1370-1384) / Przełożył z łacińsk. J. Żerbiłło. – Warszawa, 1905. – S. 129.

37. Trajdos T. Kościół katolicki... – S. 72.

38. Ibid. – S. 73.

39. Крашевський Ю.-І. Спогади про Волинь... – С. 56. Ян з Чарнкова пише, що «папа Григорій XI встановив єпископство володимирське чи лодомерійське при співучасті короля Людовика року Божого 1375 чи шостого». Див.: Kronika Jana z Czarnkowa. – S. 57.

40. Trajdos T. Kościół katolicki.... – S. 73-74.

41. Głóger Z. Geografia historyczna ziem dawnej Polski. – W Krakowie, 1900. – S. 362.

42. Див.: Ibid. – S. 16-18.

43. Кралюк П. Філософ на троні: Діяльність та погляди Волинського князя Володимира Васильковича // Волинь. – Луцьк, 2008. – №10. – С. 88.

44. Там само. – С. 93.

45. Там само. – С. 74.

46. Іпатій Потій (Пощей) владикою не був, а лиш прототронімом, помічником

К. Терлецького. Див., напр.: Крашевський Ю.-І. Спогади про Волинь... – С. 90. – Прим. 38.

47. Безперечно і навіть поза всякими сумнівами, що одного рядка про таку важливу справу, як унія 1596 р. та боротьба проти неї саме на Волині, зокрема, на сеймику в Луцьку, «w tem ognisku opozycji przeciwko unji», а також на зимовому сеймі 1597 р., на якому «найгарячіші противники унії походили з Волині», це дуже мало. Тим більше – для молодих єзуїтів, яким варто було б глише знати про історичні релігійні емоції у воєводстві. Наведені цитати див.: Chodynicki K. Kościół Prawosławny a Rzeczpospolita Polska: Zarys historyczny 1370-1632. – Warszawa – Pałac staszica, 1934. – S. 364, 365-366.

48. Див.: Wolumina Legum. – Petersburg, 1859. – Т. II. – С. 80-84. [Назва привілею: O ziemi Wołyńskiej. Przywlecy przywrocenia ziemie Wołyńskiej do Krolestwa Polskiego].

49. Ibid. – С. 83.

50. Про останні дні колегіуму в Познані див.: Załęski St., ks. Jezuici w Polsce... – S. 155-156. О. Шалагінова серед причин розпуску ордену вказує на наступне: «Єзуїти накопичили великі скарби, вони видурювали маєтки у багатих віруючих, яких вміли обплутати павутиною залежності. (Яскравий приклад – загибель колись могутнього українського православного роду князів Острозьких). Це була одна з причин для скасування цього ордену в XVIII ст.». Див.: Крашевський Ю.-І. Спогади про Волинь... – С. 90. – Прим. 35.

51. По-польськи монаший або рицарський орден – «Zakon»; а орден в розумінні нагорода – «order».

52. Бендза М., о. Князь Костянтин Острозький і Берестейська унія 1596 року. – С. 130.